

Bişr b. el-Mu'temir'in *Sahife*'sinde Edebi Eleştiri ve Belagete Dair Düşünceler

Muhammed
Murtaza
ÇAVUŞ*

Hüseyin
ESVED**

Öz: Bişr b. el-Mu'temir (v. 210 h.) -kendi ismiyle- Bişriyye olarak isimlendirilen itikadi ekolün reisi olmasının yanı sıra bir şair ve bir ediptir. Bişr'in yazdıkları Arap dili mirasının ilk eleştirel belagat örneği kabul edilir. Bu araştırma Bişr b. el-Mu'temir'in *Sahife*'sinde dile getirdiği eleştirel önemli belagat önermelerini ele almakta ve bu önermelerin eleştiri ile belagat ilimleri üzerinde meydana getirdiği etkiyi açıklamaktadır. Araştırmamızı betimleyici analitik metotla ele aldık. Bişr b. el-Mu'temir'in *Sahife*'sinde, belagat ve eleştirel fikirleri dile getirmesi ulaştığımız önemli bulgulardandır. Bu fikirler Arap belagat bilginlerine ulaşmış olup bu fikirler taraflarınca istifade edilip geliştirilmiştir. Öyle ki Araplarda belagat ile eleştiri ilimlerinin menşei ve unsurları çoğunlukla Bişr b. el-Mu'temir'e dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bişr b. el-Mu'temir, Edebi Tenkit, el-Mu'temir, Belâgat, Sahife.

Critical and Rhetorical Concepts in Bishr ibn al-Mu'tamir's Sahifat

Abstract: Bishr ibn al-Mu'tamir (d. 210 h.) -with his own name- is a poet and a writer as well as being the head of the school of faith called Bishriyya. Bishr's writings are considered to be the first critical rhetoric example of the Arabic language heritage. This research was conducted by Bishr it deals with important critical rhetoric propositions expressed by Bishr b. al-Mu'tamir in his "Sahifa" and explains the impact of these propositions on the sciences of criticism and rhetoric. We handled our research by descriptive analytical method. Expression of eloquence and critical ideas by Bishr b. al-Mu'tamir in his "Sahifa" is one of the most important findings we have acquired. These ideas have reached the Arab rhetoric scholars and these ideas have been benefited and developed by them. As a matter of fact, origin and elements of the sciences of rhetoric and criticism in Arabs are mostly based on the ideas of Bishr b. al-Mu'tamir.

Keywords: Bishr b. al-Mu'temir, Literary Criticism, Rhetoric, Sahifa.

* Dr. Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı.
E-Posta: murtazacavus@hotmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1248-4829>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı.
E-Posta: hesved@bingol.edu.tr - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7154-1547>.

Giriş

Hitabet sanatına önem veren, onun araçlarını ve alanını iyi bilen kadim milletler, bununla yetinmeyip bu sanatı ve enstrümanlarını etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu durum, Cahiliye dönemi Arapları için de söz konusudur. Onlar şiir sanatında olduğu gibi hitabet sanatında da söz sahibiydiler. Zira onlar, soy ve şerefle övünme, kabilelerini savaş veya barışa teşvik, cömertlik, öç alma vb. konularda duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirdikleri gibi hitabetle de dile getirmekten geri durmazlardı. Sevinç ve üzüntülerini şiir ve hitabet yoluyla dile getirmeleri, onların fesahat ve beyan ehli olmalarına katkı sağladığı, hatta söz konusu bu sahada onlarla boy ölçüşecek milletlerin bulunmadığı söylenebilir. Dolayısıyla kendilerinden binlerce hutbenin nakledildiği ve hitabet sanatında söz sahibi birçok meşhur hatip ortaya çıktı.

Hitabet, İslamiyet'in ilk yıllarında Araplar arasındaki güzide yerini koruduğu gibi Araplar da bu sahadaki üstünlüklerini muhafaza ettiler. Nitekim Arap hatipler, hitabete dair herhangi bir öğrenim görmedikleri halde doğaçlama bir şekilde hitabet ve şiir alanındaki hünerlerini düzenlenen çeşitli panayirlarda sergiliyorlardı. Ümmî bir toplum olmakla birlikte doğaçlama yoluyla şiir söyleme ve hitabette bulunma gibi üstün özelliklerini korumaya devam ettiler. Ancak bu durum, Arapların Hicaz yarımadasında homojen bir toplum halinde yaşamalarına kadar devam etti. Fetihlerle birlikte Araplar İran, Yunan ve Hint gibi başka milletlerin, din, inanç, kültür ve felsefi düşünceleriyle karşılaştılar.¹

Fethedilen bölgelerin çoğalmasi ve yabancıların da İslam'a girmesiyle birlikte Araplar arasında *lahn* denilen dilsel hatalar ve problemler yayılmaya başladı. Bu yayılmanın Kur'an-ı Kerim'e de sirayet etmemesi için hareke ve gramer çalışmalarına ihtiyaç duyuldu. Binaenaleyh, fetihler itikadî meseleleri yabancı felsefe ve inançlara karşı koruma ihtiyacı kelam ilminin doğuşuna zemin hazırladığı gibi aynı ihtiyaç Kur'an dili olan Arapça gramerini sağlama alınması gerektiğini doğurdu.² Bu durum, söz konusu ilmin temel kaidelerinin Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından ortaya konmasına zemin hazırladı. Dolayısıyla hicrî üçüncü asrın sonunda ancak bir disiplin haline gelen belâgat ve edebi eleştirinin aksine gramer çalışmaları daha erken başlamıştır. Nitekim bu iki ilme dair bağımsız ve tam bir eser İbnu'l-Mu'tez (ö. 296/908) tarafından kaleme alınmıştır. Bu, Arapların bu dönemden önce söz konusu ilimlerle ilgilenmedikleri anlamına gelmez. Zira İbnu'l-Mu'tez'den önce belâgat ilminin tesis edilmesine zemin hazırlayan birçok âlim ve şairin tenkit ve belâgata dair fikir ve düşüncelerine

¹ Abdurrauf Mahlûf "el-Bakillanî ve Kitâbuhi İ 'câzu'l-Kur'an dirâse Tahliiliyye" Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayat, 1973), 28 -30; Naim Döner, "Suyûtî ve Kur'an'ın Eşsiz Yönleri" (İstanbul: Nida Akademi Yayınları, 2018), 54-57.

² M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Gökkuşbu, 2013), 20.

rastlamak mümkündür. Bu simalardan biri de Bişr b. Mu'temir'dir (ö. 210/825). Nitekim o, şiir ve hitabet sanatına ilgi duyanlar için önemli notlar içeren bir sahife yazmıştır. Bişr'in Sahifesi'ni edebiyat ve eleştiri açısından değerlendirmeden önce onun hayatı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâfî el-Bağdâdî

Bişr b. el-Mu'temir'in hayatı ile ilgili fazla bilgi yoktur. Bağdat'ta doğduğu rivayet edilir. Irak'ın Kûfe şehrinde dünyaya gelmiş, daha sonra Basra'ya gitmiş, ardından Bağdat'a giderek buraya yerleşmiştir. Bağdat'ta köle ticaretiyle uğraşan Bişr, gençliğinde Basra'ya gidip Vâsıl b. Atâ'nın arkadaşlarından Bişr b. Saîd, Ebû Osman ez-Za'ferânî ve Muammer b. Abbâd es-Sülemî'den Mu'tezile mezhebinin esaslarını öğrenmiştir.³ Bağdat'ta ünü yayılmaya başlayan Bişr, Abbasi halifesi Harun Reşid (ö. 193/809) ve Bermekîlerle, özellikle Fazl b. Yahya el-Bermekî ile ilişkilerini geliştirmiştir. Önde gelen Mu'tezile kelimcilerinden olan Bişr, Bağdat Mu'tezile ekolünün kurucusu olup kendisine nispet edilen Bişriyye kolunun reisidir.⁴ Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044) Bağdat ekolüne mensup tüm Mu'teziîlerin ona tabi olduğunu söyler.⁵ Onun bu tespiti, o dönemde Bişr'in önde gelen bir kelimci olduğunu ve Bağdat'ta Mu'tezile ekolünün kurucusu ve öncüsü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da Bişr'in cedelde maharetini, delil getirmede kuvvetini ispatlamaktadır. Ne var ki onun hoş karşılanmayan birtakım fikirleri de vardır. İlk defa Bişr tarafından ortaya atıldığı söylenen "kulun, ihtiyarî fiillerini Allah'ın müdahalesi olmadan tabiattaki işleyiş çerçevesinde meydana getirmesi" şeklinde tanımlanan⁶ tevellüd (tevlîd) kavramı ve nazariyesi bunlardan birisidir.⁷ Şehristânî'ye (ö. 548/1153) göre tevellüd nazariyesini ilk ortaya atan ve bu hususta ifrata kaçan kişi Bişr'dir.⁸ Bişr'e ve ona tabi olanlara göre insan, mütevellid fiillerin fâili bu fiilleri başlatan kişidir.⁹ Buna göre duyma ve görme yoluyla renk,

³ Cihat Tunç, "Bişr b. Mu'temir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992) 6/223.

⁴ Hayatına dair bk. Ebu'l-Feth Muhammed b. İshak İbnü'Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 197.

⁵ Ali b. el-Hüseyin, eş-Şerîf el-Murtaza, *Emâl'l-Murtaza*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, 1954), 1/186

⁶ Cihat Tunç, TDV, 6/223.

⁷ Osman Demir "Tevlîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/38.

⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'nihal*, thk. Adil Ahmed İbrahim, el-Mansûra: Mektebetu Feyyaz, 1434/2013, 78.

⁹ Bk. el-Askanî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Lisanu'l-mizan*, (Hindistan: Daru'l-mearif n-nizamiyye, 1330), 2/33.

tat, koku ve idraklerin tümü iştme ve görme yoluyla elde edilir ve bunların sebepleri kulun fiilinden olması halinde kulun fiilinden tevellüt etmesi caizdir.

Mu'tezile mezhebinden birçok kişi ona talebelik yapmıştır. Bağdat'ta itizalî fikirlerin yayılmasında en büyük pay sahibi olan Ebu Musa el-Murdar (ö. 226/841), Sumâme b. Eşres (ö. 212/828), Ahmed b. Ebî Duad (ö. 240/854) önde gelen talebeleri arasında gösterilebilir¹⁰.

Bişr b. Mu'temir kelâm ilminde önemli bir şahsiyet olduğu kadar edebiyat, şiir ve belâgatta da büyük bir yere sahiptir. Nitekim ondan birçok şiir nakleden Câhız (ö. 255/869), müzdevic (iki beyitte bir vezin ve kâfiyenin değiştiği şiir) ve muhammes (beş tef'ileden oluşan şiir) şiir konusunda ondan daha güçlü birini görmediğini ifade eder.¹¹ Kasidelerinde İbadiyye, Rafiziyye ve bunlar dışındaki İslam fırkalarından bahseden Bişr, doğayı, hayvanları, hayatı, akı, yüce Allah'ın ayetlerini tasvir eder. Rivayet edildiğine göre onun kendi mezhebine muhalif olan herkese reddiye olarak yazdığı kırk bin beyitten oluşan bir divanı vardır. Rafizî olmakla suçlanan Bişr, Harun Reşid tarafından hapsedildikten sonra bu kasideyi hapiste yazmıştır.

Câhız ünlü *el-Beyân ve't-Tebyin* adlı eserinde Arapların en meşhur hatiplerinden ve belagatçılarından olan Bişr'den bahsetmiş ve onu hatipler ve belagatçılar tabakası arasında zikretmiştir¹².

Bişr, Câhız, Ebû Ubeyde, Asma'î gibi edipler ve belagatçılar ile Ebû Nuvas, Müslim b. Velid gibi büyük şairler ile aynı sırada yaşamıştır.

Bişr'in pek çok eseri vardır. Özellikle kelim ilmine, Mu'tezile'ye ve Mu'tezile'ye muhalif olanlara dair reddiye olarak yazdığı birçok kitabı bulunmaktadır. İbn Nedim (ö. 385/995), *Fihrist* adlı kitabında eserlerinin listesini vermektedir. Bu eserlerin en önemlileri şunlardır: *Kitabu't-tevhid*, *Kitabü Hudusi'l-Eşya*, *Kitabu'r-Red a'le en-Nahviyyin*, *Kitabu'l-Hücceti fi İsbati'n-Nübüvve*, *Kitabü'r-Red a'le'n-Nesara*, *Kitabü'r-Red a'le'l-Yahud*, *Kitabü'r-Red a'le'r-Rafida*, *Kitabü'r-Red a'le'l-Mürchie*, *Kitabü'r-Red a'le'l-Havaric*, *Kitabü'r-Red a'le Ebi Huzeyl*, *Kitabü'r-Red a'le el-Nazzam*, *Kitabü'r-Red a'le Ziyad el-Musili*, *Kitabü'r-Red a'le Ebi Hulde*, *Kitabü'r-Red a'le Hafs el-Ferd*, *Kitabü'r-Red a'le Hişam b. el-Hakem*, *Kitabü'r-Red a'le Ashâb-ı Ebi Hanife*.¹³ Kuşkusuz Bişr'in bunlar dışında da kitapları vardır. Ancak bu

¹⁰ https://ar.wikipedia.org/wiki/بشر_بن_المعتمر, 16.02.2022

¹¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umrân ve'l-Havlân*, thk. Abdusselam Harun, (Beyrut: Dâru'l-cil, 1990), 139.

¹² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselam Harun, (Kahire: Mektebetu'l-hancı, 1998), 1/138.

¹³ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, (Beyrut: Daru'l-Marife, 1997), 197.

kitaplar hala kayıp, bize ulaşmamıştır.

Bısr'ın vefat tarihi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Zira bazı kaynaklar hicri 226 yılında, bazıları ise hicrî 210'da vefat ettiğini kaydeder.¹⁴

2. Bısr b. Mu'temir'e İlişkin Yapılan Çalışmalar

Türkiye ve diğer İslam dünyasında Bısr'e dair bazı makale ve yüksek lisans düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların daha çok onun dinî-kelamî anlayışı ile Mu'tezilî kimliğine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Onunla ilgili yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

- Adnan Ubeyd el-Alî'nin "*Bısr b. el-Mu'temir eş-Şîru ve Sahîfetuhü'l-Belâğîyye*" adlı makalesi. Bu makale, Mısır'da 1987 yılında Mecelletu Ma'hedi'l- mahtûtât adlı derginin Mc, 31, 2. cildinde yayımlanmıştır.
- Muhtar Laz'ar, "*Mesâru'l-Hitâbi't-Tevâsulî 'inde Bısr b. el-Mu'temir*". Makale Cezayir'de Mecelletu İnsâniyyât Dergisinde, 46/2009 sayısında neşredilmiştir.
- Habîb Mûnsî'nin "*Siyâkâtu'l-belâğîyyeti'l-'Arabiye Belâğetu'l-Kitâbeti'l-Edebiyye fî Sahîfeti Bısr b. el-Mu'temir*". Adı geçen makale Mecelletu Fasli'l-Hitâb'in 2008/1 sayısında yayımlanmıştır.
- Fatımatu'zehrâ Sağır'in "*Delâletu'l-Mustalhâti'l-Beşağîyye fî Sahîfeti Bısr b. el-Mu'temir*". Makale, Mecelletu Kiraat Cilt 3, Sayı 1, 2020'de yayınlanmıştır.
- Ömer Bukamra'nın "*İrhâsatu'd-dersi'l-belağîyyi fî sahîfeti Bısr b. el-Mu'temir dirâse vasfîyye mukârene*" adlı makalesi. Makale, Mecelletu'l-'umde fi'l-lisâniyyat tahlil'il-kitab adlı dergisinin cilt 33, Sayı 2, 2021'de yayınlanmıştır.
- 'Abau Necdiyye'nin "*Eb'adun Tedâvuliyye fî Sahîfeti Bısr b. el-Mu'temir*" in makale, Cüsuru'l-marife Cilt 5, Sayı 4, 2020'de neşredilmiştir.

Arap dünyasının yanı sıra Türkiye'de de Bısr'e dair akademik araştırmalar yapılmıştır.

- Cemil Hakyemez'in *Bısr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu* adlı Yüksek Lisans tezi. Tez Hasan Onat danışmanlığında, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, 1998 tarihinde hazırlanmıştır.

Verilen bu bilgilerden Bısr'ın Mutezilî-itikadî görüşlerine ve onun edebî şahsiyetine dair bazı çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak onun belâğî ve nakdî/eleştirel düşüncesine ve bunların Arap belâğatı ve edebiyat eleştirisi

¹⁴ Tunç "Bısr b. Mu'temir", 6/223.

üzerinde yaptığı etkilere dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Binaenaleyh bu makalede başta Bişr'in Sahifesi'nin edebiyat açısından önemi, Sahifesi'nde zikrettiği edebiyat ve belâgat eleştirisine dair fikirleri ve bu fikirlerin Arap belâgatı ve eleştirisine olan etkisi incelenmeye çalışılacaktır. Zira Sahifede zikrettiği belâğî ve nakdî fikirler kendinden sonra Arap belâgatı ve eleştirisi üzerinde önemli tesirler bırakmıştır.

Bu bölümde öncelikle Bişr b. Mu'temir'in Sahifesi'nin ehemmiyetine daha sonra da Bişr b. Mu'temir'in Sahife'de bahsettiği edebî fikirlerin en önemlileri izah edilmeye çalışılacaktır.

3. Bişr b. Mu'temir'in Sahifesi ve Önemi

Bişr b. Mu'temir'in Sahifesi birkaç sayfadan oluşmaktadır. Bu eserde Bişr, hitabetin esaslarından, etkili ve yaratıcı sözden, hitabet ve etkili konuşmanın dinleyiciler üzerinde meydana getirdiği tesirden bahsetmektedir. Bundan dolayı Bişr'in Sahifesi, etkili hitabetin genel hatlarını ortaya koyan, Arap kültüründe ilk belagi ve nakdi belge niteliği taşımaktadır. Bu Sahife'yi eksiksiz bir şekilde ilk defa nakleden kişi Câhiz'dir.¹⁵ Câhiz *el-Beyan ve't-tebyin* adlı eserinin birinci cildinde belli başlı belagatçıları, hatipleri, fukaha ve yöneticileri ele aldığı "Bâbu zikri unasin mine'l-buleğâi ve'l-hutabâi ve'l-fukahâi ve'l-umarâ'" bab başlığı altında nakletmiştir.¹⁶ Câhiz'dan sonra birçok eleştirmen ve belagat bilgini Bişr'in Sahifesini Câhiz'dan naklederek eserlerinde yer vermişlerdir. Nitekim İbn Abdürabbih (ö.328/940) *el-İkdü'l-ferîd* adlı eserinin dördüncü cildinde "el-Vasîta fi'l-hutab" adlı kitapta "Bişr b. el-Mu'temir ve İbn Cebele" başlığı altında Sahifeye yer vermiş,¹⁷ aynı şekilde Ebû Hilal el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) *es-Sinâ'teyn* adlı eserinde,¹⁸ İbn Reşik el-Kayrevânî (ö. 456/1064) *el-'Umde* adlı kitabında Sahife'yi nakletmişlerdir.¹⁹ Yine son dönem düşünürlerinden Ahmed Emîn (ö. 1954) *en-Nakdü'l-edebî* adlı eserinde,²⁰ Şevkî Dayf *Kitâbü'l-Belâğe, Te'tavvurun ve Târîh* adlı eserinde,²¹ İhsân

¹⁵ Şevkî Dayf, *el-Belâğe Tatavvur ve târîh*, (Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.), 41.

¹⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselam Harun, (Kahire: Mektebetü'l-hançî, 1998), 1/98.

¹⁷ Ebû Amr Şihabuddin Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih el-Endelûsî, *el-İkdü'l-ferîd*, (Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, 1404 h), 4/146.

¹⁸ el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Sa'd b. Yahya Ebû Hilâl el-'Askerî, *es-Sinâ'teyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1419), 39.

¹⁹ Ebû Ali el-Hasan İbn Reşik el-Kayravânî, *el-'umde fi mehâsinî's-şî'r ve âdabih*, thk. Muhammed M. Abdulhamid, (Lübnan: Dâru'l-cil, 1981), 1/212.

²⁰ Ahmed Emin, *en-Nkadu'il-Edebî*, (Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012), 230-231.

²¹ Şevkî Dayf, *el-Belâğe*, 41.

Abbâs Târihu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab adlı eserinde nakletmiştir.²²

Sahife; belagata dair içerdiği görüşler ve edebiyat eleştirisi nedeniyle büyük bir ilmî kıymete haizdir. Bu nedenle Sahife, günümüze varıncaya kadar Arap edebiyatı tarihinde belagat dersleri ve edebiyat eleştirisi konusunda temel eserlerden birisi kabul edilmiştir. Aşağıda da ifade edileceği üzere neredeyse belagat ve edebiyat eleştirisine ilişkin yazılan hiçbir kitap Bısr b. Mu'temir'in yönlendirmelerinden ve görüşlerinden yoksun kalmamıştır.

Sahife, Hicrî üçüncü asrın başına kadar belagata ilişkin Mu'tezile'den geriye kalan en önemli eserdir. Nitekim Şevkî Dayf "Hicrî üçüncü asrın başına kadar belagata ilişkin Mu'tezile'den geriye kalan en faydalı eser, hicrî 210 yılında vefat eden Bısr b. el-Mu'temir'in Sahifesidir dersek herhalde abartmış olmayız" değerlendirmesinde bulunmaktadır.²³ Sahife, Mu'tezile'nin edebiyat eleştirisine olan ilgisini, onların edebiyat eleştirisine bakış açılarını, onunla meşgul olmalarının sebebini işleyen ilk eser olması dolayısıyla ehemmiyet arz etmektedir. Bundan dolayı "Edebiyat eleştirisi, Mu'tezile'nin kucağında doğmuştur."²⁴ değerlendirmesi yapılmaktadır. Esasen Mutezile'nin belagat ve edebiyat eleştirisiyle ilgilenmesinin temel nedeni, hasımlarını ikna etme ve İslam düşmanlarıyla yaptıkları münazaralarda belagata ihtiyaç duymalarıdır. Nitekim Mu'tezile'nin, İslam'ı koruma sancağını kendilerinin taşıdığını, Ehl-i sünnet, Şia, Havâric, Mürcie gibi diğer mezheplerle mücadele ederken belagat esasları ve hitabet sanatıyla delil getirmeye yöneldikleri malumdur. Bu yüzden Mu'tezile hasımlarını ikna etmek için gerekli olan belagat tekniklerini, hitabet kaidelerini, tartışma esaslarını bilmek zorundaydı. Bu da bize Mu'tezile'nin hitabetin usul ve esaslarını öğrenme ve öğretme konusunda hırs gösterdiklerini izah etmektedir. Bu yüzden Bısr b. Mu'temir; yeni yetişen genç kuşak öğrencilere hüccet ve burhanlarla hasımlarına galebe çalmaları için hitabet ve etkileyici konuşmanın usullerinin öğretildiği bu risaleyi yazmıştır.

4. Sahife'yi Yazma Sebebi

Câhiz, *el-Beyan ve't-tebyin* adlı eserinde Bısr'ın bu Sahifeyi yazma sebebini ve bu Sahifenin ortaya çıktığı tarihi koşulları açıklamıştır. Câhiz bu konuyu şöyle anlatır: Bısr b. Mu'temir hatip İbrahim b. Cebele b. Mahreme es-Sekunî'nin genç talebelerine hitabet dersi verdiği esnada onların yanından geçer. Bısr onun yanında durunca, İbrahim onun istifade etmek için veya izlemek için durduğunu zanner. Oysa Bısr onu dinledikten sonra öğrencilerine "siz onun öğretilerini boş verin, önemsemeyin." diyerek onlara, yazdığı bir Sahife'yi uzatır. Câhiz bu bilgileri

²² İhsân Abbâs, *Târihu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1401/1981), 66-68.

²³ Şevkî Dayf, *el-Belâğe*, 41.

²⁴ İhsân Abbâs, *Târihu'n-nakdi'l-edebî*, 10.

verdikten sonra Sahife'nin tam metnine yer verir.²⁵

Bu Sahife'nin yazılış sebebini ve yazıldığı tarihi şartları düşündüğümüzde içerdiği bilgilerin, o zamanki Arap toplumunda hitabet sanatı ve hatiplerin durumu hakkında bize genel bir tabloyu verdiği anlaşılacaktır. Sahifede çizilen portreye göre; insanlar hitabete önem vermiş, erkân ve usulünü çocuklarına öğretmiş ve hatipler bu hususta ihtirarla yarışmışlardır. Görünen o ki hitabete ilişkin dersler, istifade etmeleri ve izlemeleri için halka açık ve umumi yerlerde yapıyordu. Zamanla çoğalan bu dersler, geniş alanlara yayılmıştır. Belki de bu derslerin yaygınlık kazanması, dönemin idarecilerin desteğiyle mümkün olmuştur.

5. Sahifesinde Nakdî ve Belağî Fikirler

Bişr b. Mu'temir söz sanatına ve edebî estetiğe ilişkin bilgilerin yer aldığı Sahifesi'nde birçok belağî bilgiye ve edebiyat eleştirisine/nakd işaret etmektedir. Onun işaret ettiği hususlar, maddeler halinde şu şekilde zikredilebilir:

5.1. Estetik Sözün Faktörleri

Bişr b. Mu'temir Sahifesi'nde edebî estetiğin ve hayranlık uyandıran sözün söylenecek belli vakitleri, şartları ve durumları olduğunu ifade eder. Dolayısıyla söz sanatlarına başvurmak isteyen herkesin bunlara uyması gerekir. Ona göre söz sanatında uyulması gereken en önemli husus, söz için uygun bir vaktin seçilmesidir. Bu da ruhun ve zihnin aktif ve dinç olduğu zaman dilimidir. Bu dilimde zihnine soru sorduğun ve yanıtını aldığın; başka bir ifadeyle zihninin boş olduğu ve başka bir şeyle meşgul olmadığı zaman dilimidir.

Nitekim Bişr, bu konu hakkında şöyle demiştir: "Kendini dinç ve rahat hissedip zihninin sana karşılık verdiği zamanları değerlendir! Çünkü o kısa zaman, yüce bir lafız ve eşsiz bir manadan daha değerli ve daha soyludur. Ayrıca kulağa daha hoş, gönle daha tatlı gelir ve hatadan daha uzak olduğu kadar gönül de çeler. Bil ki bu, günlerce emek verip çaba ve gayret göstererek bin bir zahmete katlanmaktan daha faydalıdır.²⁶ Bu durumda söz, gönlünün tam kıvamında olmasa bile, kaynağından çıktığı gibi arı, duru, akıcı ve makbul bir söz olur.

Bişr, bir edip, hatip veya şairin bu dinç saatte ürettiği bilginin tüm gününü birtakım kelimelerin ve sonu gelmeyen cümlelerin peşinden koşarak yaptığı çalışmalarından, yorgunluk ve çabadan daha faydalı olduğunu vurgular. Zira ruhsal ve zihinsel dinginliğin bulunduğu bir zaman diliminde gerekli olan sözcüklerin kullanılarak istenen manaların elde edilmesi uğruna tefekkürde bulunmak bunun için bir günü

²⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/135-139.

²⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/135-136.

harcamaktan daha faydalıdır. Nitekim bu zaman diliminde elde edilen kelimeler, onu söyleyen üzerinde fazlasıyla etkili olur. Çünkü kelimeler; yorulmadan, zorlanmadan, çabalamadan gelen doğal, içten ve hakikidir. Binaenaleyh kelimeler doğal olduğu ve onda anlaşılma gücü bulunmadığı sürece dinleyenlerin ruhuna daha fazla işler ve doğrudan onlar üzerinde etkili olur. Hâlbuki yapmacık ve içinde güçlük bulunan söz böyle değildir. Böyle bir kelime dinleyenler ondan nefret edebilir ve onu içlerine sindirmeyebilir. Bişr de biraz sonra bahsedeceğimiz gibi tabiat ve sanat konusuna kapalı bir şekilde işaret etmektedir.

Arap eleştirmenleri, Bişr'in hitabet ve şiir sanatını öğrenmek isteyenlere psikolojik olarak uygun zaman seçimini tavsiye eden fikrinden istifade etmişlerdir. Nitekim meşhur eleştirmen İbn Reşik el-Kayrevanî şiirin söyleneceği uygun zamandan bahsederken Bişr'in bu konu hakkındaki görüşlerini delil olarak dile getirmiş ve *el-'Umde* adlı eserinde onun Sahifesi'ne yer vermiştir.²⁷

Anlaşılan o ki şair Ebu Temmâm (ö. 231/846) da konuya ilişkin düşüncelerini Bişr b. Mu'temir'den nakletmiştir. Nitekim Ebu Temmam el-Buhtürî'yi davet edip şiir için en uygun vakti kendisine tavsiye ederken bu zamanın şairin zihninin boş ve dertten uzak olduğu vakit olduğunu şöyle ifade etmiştir: *"Ey Eba Ubade! Derdinin az olduğu, kederinin hiç olmadığı bir zamanı seç. İnsanların seher vaktinde bir şey yazmak veya ezberlemek için süre gelen bir geleneğinin olduğunu bil! Zira beden ve zihin dinlenmekten nasibini ve uykudan da payını almıştır."*²⁸ Aynı fikri, eleştirmen İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'* adlı eserinde de bulmaktayız.²⁹ Bu mesele, zamanla Arap edebiyatı eleştirilerinden birisi haline gelmiş ve Arap edebiyatı eleştirilerine dair eserlerde "evkâtu kavli'si'r/Şiirin Söyleneceği Zamanlar, el-Bevâi'su'n-nefsiyye li'l-Şi'r/ Şiire Yönelten Psikolojik Dürtüler gibi farklı başlıklar altında ele alınmıştır.

5.2. Sözde Doğallık ve Güçlük

Eski Arap edebiyat eleştirisinde *tab'* ve *tekellüf* iki temel kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinci kavram, hatip ve şaire, özgün ve yaratıcı söz söylemeyi sağlayan fitrî yeteneği ifade etmektedir. Buna göre fitratında doğal olarak şiir söyleme yeteneği bulunan şair, aşırı derecede çaba harcamadan, zahmete girmeden ve fazla düşünmeden şiir söyleyebilen kimsedir. Böyle bir şairin kelimesi, suyun kesilmeden mecrasında hızlıca aktığı gibi dilinden dökülür. Bu özelliklere

²⁷ İbn Reşik *el-'umde*, 1/212.

²⁸ Takiyuddin Ebu Bekir b. Ali b. Abdullah İbn Hicce el-Hemevi, *Hizanetu'l-edeb ve gayetu'l-ereb*, thk. İsam Şeitu, (Beyrut: Dâru ve mektebeti'l-hilâl,1987), 2/32.

²⁹ Abdullah b. Müslim, Ebu Muhammed İbn Kuteybe ed-Dineverî, *eş-Şi'r ve's-Şu'ara*, (Kahire: Dâru'l-hedis, 1423), 1/65.

sahip olan bir şair, *doğal şair/şair-i matbu'* olarak adlandırılır.

İkinci kavram olan “tekellüf/güçlük” ise konuşmacının gerek şiirde ve gerek nesirde fitrî ve doğal olarak söz söyleme yeteneğinin bulunmaması ve söz söyleme güçlüğü çekmesi anlamına gelir. Böyle bir edebiyatçı estetik ve özgün söz söyleme hususunda güçlük çektiği gibi sözlerini sık sık tekrar etme ve alıştırmalarda bulunma durumunda kalır. Dolayısıyla mütekellim, özgün ve estetik sözü ifade etmede zorluk çekmektedir.

Adı geçen risalesinde estetik ve özgün söz ortaya koymak için uygun zamanı seçme hususunu dile getirdikten sonra *tab'* ve *tekellüf* /doğallık ve zorluk probleminde işaret eden Bîşr; bir sözü sanatsal, estetik ve özgün ortaya koymak için uygun zamanı seçmenin fitratla yakından alakalı olduğunu zikreder. Şair; şiir sanatı ve biçimi için en uygun zamanı seçerse yaratıcı olur. Bunun için en uygun zaman da zihninin sakin olduğu ve ruhunun dertten yoksun olduğu zaman dilimidir. Bu zaman diliminde şairin fitratı ve doğallığı onun isteklerine cevap verecek ve böylece o, birçok güzel şiir ortaya koyabilecektir. Tam aksine şair psikolojik olarak hazır olmadığı ve zihinsel olarak uygun olmayan bir zamanda şiir yazmak isterse onun tabiatı ve fitratı ona cevap vermeyecektir. Bundan dolayı güzel şiir sözleri ortaya koyma hususunda zorlanacaktır. Durmadan söylediklerini ve yazdıklarını düzeltmeye, silip eklemeye devam etmek durumunda kalacaktır. Belki de birçok sıkıntı ve zorluktan sonra bir şey üretilebilecektir. Ancak verimi düşen şairin ürettiği bu şiirler çok olmayacağı gibi doğal ve fitrattan gelen şiirin kalitesinde de çikamayacaktır.

Bîşr b. Mu'temir; fitratı şiir veya nesir yazmaya izin vermeyen bu tür edebiyatçılara yazma işinde acele etmemelerini, zihinlerinin dingin olmadığı vakitlerde yazma işini bırakmalarını ve manevi olarak aktif ve zihninin boş olduğu vakitte tekrar yazmaya koyulmalarını tavsiye etmektedir.

Bîşr'in dile getirdiği bu eleştirel düşünce Arap edebiyat eleştirisinde bir yöntem olarak kendine bir yol buldu. Böylece *doğallık* ve *zorlama* Arap edebiyat eleştirisinde temel ölçütler haline geldi ve eleştirmenler eserlerinde bu konuyu özel bab başlıkları altında ele almaya başladılar. Nitekim İbn Reşik el-Kayrevanî, *el-'Umde fi mehâsini's-ş-şî'r ve âdâbih* adlı meşhur eleştiri kitabında bu konuyu özel bir bab başlığı altında ele almıştır.³⁰ Böylelikle Arap eleştirmenleri doğallığına ve zorluğuna dayanarak şiirin kalitesine veya zayıflığına karar vermeye başladılar. Buna dair pek çok örnek vardır: Eleştirmen İbn Tabâtâbâ ö. 322/934) cahiliye şairi el-A'sa'nın bir kasidesi hakkında “*bu zorlama bir kasidedir*” değerlendirmesinde bulunur.³¹ Başka bir yerde ise İbn Tabâtâbâ, Züheyr b. Ebî Sülma'nın (ö. 609)

³⁰ İbn Reşik, *el-'Umde*, 1/129.

³¹ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, Ebu'l-Hüsn İbn Tabâtâbâ, *'İyaru's-ş-şî'r*, thk. Abdulaziz b. Nasir el-Manî, (Kahire: Mektebet'l-Hanci, ts.), 110.

şiiirlerinde kalite bulunduğu ve tekellüfün olmadığı değerlendirmesinde bulunarak şöyle demiştir: “İyi, sağlam ve anlamları tam olarak ifade eden, anlamlarında zorlama olmayan şiiirlerdendir Züheyr'in sözleri...”³²

el-Asmaî de (ö. 216/831) Züheyr b. Ebi Sülma ve Nabiđa ez-Zübyani'yi şiiirin köleleri olarak nitelendirmektedir.³³ O, bu ifadeyle, onların şiiiri zorladıklarını ve şiiirleri çokça gözden geçirdiklerini kasteder. Bunlar dışında Arap edebiyat eleştirilerine dair eserlerde bunlara benzer birçok eleştirel değerlendirme bulunmaktadır.

5.3. Sözde Açıklık ve Kapalılık

Bısr b. Mu'temir'in Sahifesinde işaret ettiği temel eleştirel düşüncelerden birisi de mananın açıklık ve kapalılık fikridir. Bısr, edebiyatçılara söz diziminde lafzi ve manevi ta'kidden yani anlamı kapalı ve dilbilgisi dışı sözcükler kullanmaktan uzak durmalarını tavsiye eder. Çünkü ta'kid, anlam kapalılığına sebep olur. Anlam kapalılığı da ancak uzun düşünme ve kafa yorma sonucunda anlaşılır. Eğer kelam doğrudan anlaşılmazsa kelam ile amaçlanan esas hedef kaybolur ve sözün çekiciliği ortadan kalkar. Bu nedenle İbn Mu'temir bu konuda şöyle der: “*Kapalı ve dolaylı anlatımdan sakın! Çünkü dolaylı anlatım, ta'kide/sözün anlaşılmasına neden olur. Esasen manaları yok eden ve lafızları kusurlu hale getiren de ta'kidir.*”³⁴

Bısr b. Mu'temir'den sonra Arap belagatçıların ve eleştirmenlerin kapalılık ve açıklık konusuna genişçe yer verdikleri görülmektedir. Nitekim lafzın anlamının açık olması, - anlamın kapalı olmasından kaçınmak - Araplar nezdinde fesahatin temel şartlarından birisi haline geldi. Sözü edilen bu şartlar, belagât eğitim-öğretimine dair yazılan tüm kitapların ilk kısımlarında zikredilmektedir. Hatta onlar, belagati lafzın manaya delaletinin açık olup olmamasıyla değerlendirip ölçmüşlerdir.³⁵ Nitekim mananın açıklığını beyan ilminin temel şartı olarak öne süren es-Sekkâkî (ö. 626/1229) şu ifadelere yer vermektedir : “Beyan ilmi, bir manayı farklı yollarla, sözlerle o manaya delaleti fazlasıyla açık olan sözlerle ifade etmeyi bilmektir.”³⁶ Pek çok eleştirmen ve belagatçı tıpkı Bısr'ın mananın kapalılığına delalet eden ta'kid (anlaşılma güçlüğü) ve tava'ur (kapalılık)

³² İbn Tabataba, *İyaru's-si'r*, 82.

³³ İbn Reşik, *el-Umde*, 1/133.

³⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136.

³⁵ Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez Billah, Ebu Abbas, İbn Reşid el-Abbasi, *el-Bedi' fi'l-bedi'*, (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1990), 12.

³⁶ Ebu Yakup Yusuf b. Ebi Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftahu'l-ulum*, thk. Naim Zerzur, (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, 1987), 1/162.

kavramlarını kullandığı gibi onlar da aynı kelimeleri kullanmış, bunlardan maksadın ne olduğunun anlaşılması için gerekli örnekler vermişlerdir ³⁷ ve bir bakıma Bişr'in kullandığı bu kavramların manalarını açıklamışlardır.

5.4. Lafız ve Mana İlişkisi

Lafız ve mana problemi, eskiden beri edebiyat eleştirileri konuları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, eski ve yeni dönem eleştirmenlerinden büyük bir ilgi gören konu inceleme ve araştırmaya tabi tutulmuştur. Bu konu hakkında ortaya çıkan en önemli soru şudur: “Bir metin edebî, sanatsal güzellik ve değeri lafızla mı, manayla mı yoksa her ikisiyle mi ölçülür?”

Lafız ve mana meselesiyle ilk olarak kelimacılar ilgilenmişlerdir. Konu, kelimacıların i'câzu'l-Kur'an meselesini, i'câz yönleri ve yollarını ve üslubunu ele aldıkları tartışmalarda gündeme gelmiş, daha sonra da lafız ve mana problemi onlardan edebiyat eleştirmenlerine intikal etmiştir. Onların bu konu üzerinde durmalarının amacı, metnin edebî değerinin kaynağını ve estetiğini araştırmak idi. Bundan dolayı bu meselenin temellerinin Bişr b. Mu'temir'e dayandığını söyleyebiliriz. Zira lafız, mana problemi ve ikisi arasında var olan doğal ilişki hakkında ilk söz söyleyen kişinin Bişr olduğu iddia edilir. ³⁸ Nitekim onun Sahifesi'ndeki şu sözü bunu kanıtlar niteliktedir: “Her kim ulvî bir mana talep ediyorsa ona ulvî bir lafız arasın. Zira kıymetli mananın hakkı kıymetli lafızdır. Her ikisinin hakkı da onları kusur ve ayıplardan korumandır.” ³⁹ Bişr bu sözleriyle şiir veya nesir olsun edebî bir ürünü ortaya koyan kimsenin lafız ve mananın hakkını tam olarak vermesi gerektiğini ifade eder. Şayet kişinin zihninde yüce bir mana varsa lafız ve mana arasında uyum ve dengeyi sağlamak için ona uygun yüce bir lafız giydirmelidir. Zira güzel mana; kendisi gibi ona layık bir lafza ihtiyaç duyar. Bunun tersi de doğrudur. Bişr'in bu sözü, onun, lafız ve mana arasında bir denge sağladığına, her ikisinin hakkını koruduğuna ve her ikisine önem verdiğine delalet eder. Bu nedenle edebiyatçı bir kimseye düşen temel görev, elinden geldiği kadarıyla ikisini beraber sanatsal olarak iyi kullanmalı, lafızı manaya feda etmediği gibi manayı da lafza feda etmemelidir. ⁴⁰ Binaenaleyh birini öne çıkarıp ötekini ihmal etmeden lafız ve mana arasındaki denge fikrini ilk savunan kişi Bişr'dir. Nitekim lafzî ve manevî ta'kîde işarette bulunması buna delil teşkil eder. Bu da onun lafız ve manadan birini ötekine üstün tutmadığı anlamına gelir. Edebî bir metinde kusur bazen lafızda olabileceği gibi bazen de manada olabilir. Aynı şekilde güzellik bazen manada

³⁷ Ebû Hilâl el-'Askerî, *es-Sinâ'teyn*, 120.

³⁸ Abdulhekim, Belbe', *Edebu'l-mu'tezile ile nihâyeti'l-karni'r-rabi el-hicrî*, (Kahire, Daru'n-nehdedi Mısır lî't-tibaeti ve'n-neşr, 1979), 182.

³⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136.

⁴⁰ Bedevî Tabane, *Dirasatü fî'n-nakdî'l-arabî*, (Beyrut: Daru's-sekafe,1960), 143.

olduğu gibi bazen de lafızda olabilir.

Lafız-mana ilişkisine dair fikri Bişr'den alan bazı belagatçılar ve edebiyat eleştirmenleri, bu konuda farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Bir kısmı, lafzı mananın önüne geçirirken, bazıları da manayı öncelemişler, az bir kesim de lafız ve mana arasındaki dengeyi savunmuşlardır. Sözgelimi Câhız, edebî bir metinde esas meziyetin manada değil, lafızda olduğu görüşündendir. Nitekim onun bu yöndeki düşüncesini ifade eden meşhur sözü şöyledir: “Anlamlar yollara saçılmış durumdadır. Acem de Arap da köylü de şehirli de onları bilir. Asıl mesele ölçüyü doğru koyabilmek, (uygun) lafzı seçebilmek, mahreç kolaylığı, ifadenin akıcılığı, doğallık ve sözleri iyice kalıba dökmektir.”⁴¹ Dolayısıyla Arap edebiyat kültüründe Câhız, lafzî medresenin kurucusu sayılmaktadır. Ebu Hilal el-Askerî de Câhız'ın yolunu takip etmiştir ve şöyle demiştir: “Asıl hüner manaları irat etmede değildir. Zira manaları, acem, Arap ve köylü de anlar. Esas hüner lafzın güzelliği, duruluğu, estetiği, ihtişamı ve dizilişindedir.”⁴²

Manayı savunanlar arasında Ebu Amr eş-Şeybanî (ö. 213) ve Kudâme b. Ca'fer (ö. 337) gelir. Kudâme'nin konuya dair görüşleri şöyledir: “Bütün manalar şaire açıktır ve bunlardan hoşlandığı ve tercihte bulunduğu konularda dilediği manalarla konuşabilir. Zira manalar konulan madde mesabesinde, şiir ise orada bir tablo gibidir.”⁴³

Lafız ve mananın arasını eşit tutanlara gelince onlara göre lafız ve mana ayırımına gitmek uygun değildir. Çünkü onlar, anlam açısından birbirini tamamlayan bir madalyonun iki yüzü gibidirler. Bu yaklaşımı ilk ortaya atan kişi ünlü belagat âlimi Abdülkadir el-Cürcanî'dir. (ö. 471/1078-79). Bir taraftan manayı, öte yandan lafzı savunan taraftarlar arasında şiddetli bir çekişme olduğunu gören Cürcanî, fesahat ve belagatin ne yalnızca lafızla ve ne de sadece manayla ilişkili olduğunu, bir nazımda her ikiyle birlikte ilişkili olduğunu açıklamıştır.⁴⁴ Cürcanî, bu düşüncesiyle *Delâilü'l-İcâz* adlı eserinde meşhur nazm teorisine ulaşmış ve Arap edebiyat eleştirisi tarihinde bu sistemi ilk kuran kişi olmuştur. O, cümlelerin, tertip ve güzel bir dizinle yakından alakası olduğunu vurgulamıştır. Bişr'in Sahifesi'ne göz atan bir kişi, bu Sahife'nin lafız ve mana konusunda Cürcanî'nin görüşünün ilk esasını oluşturduğunu görecektir.

Lafız ve mana herhangi bir şiir veya nesir çalışmasının ayırt edici özellikleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle olsa gerek Bişr b. Mu'temir; edebî ürünün

⁴¹ el-Câhız *el-Hayavân*, thk. Abdusselam Harun, (Kahire, Mektebeti'l-hancı, 1998), 1/131.

⁴² Ebû Hilâl el-'Askerî, *es-Sinâ'eteyn*, 57-58.

⁴³ Kudame b. Cafer, *Nakdu's-şîr*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafacî, (Beyrut: Daru'l-kutubi'l ilmiyye, ts.), 65.

⁴⁴ el-Cürcanî, *Delâilü'l-İcâz*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, (Kahire: Matbaatu'l-medenî, ts.), 34-64.

kaliteli olması ve insanlar nezdinde kabul görmesi için lafız-mana arasında olması gereken ilişkiyi detaylı bir şekilde ele almıştır. Ona göre edebiyatçının canlı, tatlı, kolay lafızlar seçmesi ve manası kolay ve bilindik olanları tercih etmesi gerekir. Bu tür lafızlar; hitap edilecek kitlenin seviyesine göre olmalıdır. Zira muhatap kitlesi bazen ulema seviyesinde olabildiği gibi bazen de avam seviyesinde olabilir. Bu da birazdan bahsedeceğimiz gibi, belagatçılar nezdinde *söze riayet* etmek olarak bilinen şeydir.

Edebiyatçının âlimler tabakası için seçtiği kelimelerin onlara yücelik ve büyüklük sıfatı kazandırmadığı gibi avam tabakası seviyesine göre seçtiği sözcüklerin de onların seviyesini düşürmediği bilinmelidir. Şüphesiz ki ulvilik ölçüsü; doğruluk, duruma uygun yararlı ve yerine göre uygun söz söylemektir.⁴⁵ Bu açıdan Bîşr'in iyi lafzın özellikleri ve güzel manalı sıfatları hakkında yazara veya şaire verdiği öğütlerden şunu anlıyoruz: Yazar veya şairin bu özelliklere sahip olması, yazım ve söz dizimi esnasında bunları iyice düşünmesi gerekir.

5.5. Üslup Güzelliği

Bîşr, lafız ve mana ilişkisinden bahsederken günümüzde çağdaş eleştirmenlerin, edebî çalışmaların değerlendirilmesinde kullandıkları çok önemli bir düşüncüyü ifade eder. Bu da üslubun güzelliği başka bir ifadeyle manayı güzel bir formda ifade etmektir. Zira anlam; bazen sadece uzmanlarının anladığı özel bir alana ilişkin olabilir. Bu durumda edebiyatçı bu manayı avam tabakaya nakletmek istediği zaman bu manaları güzel bir formda, onların anlayabileceği bir üslup ve manalara uygun lafızları seçerek aktarmalıdır. Şayet edebiyatçı bu hedefi gerçekleştirmek için zor manaları kendine has üslubuyla nakledebilir ve onları avamın anlayabileceği kolay kalıplara dökerek anlatabilirse böyle bir edebiyatçı belîğ sıfatını hak etmiş olur. Nitekim bu konu hakkında Bîşr, şöyle söylemiştir:

“Şayet sen, içine doğan ince manaları, duygu ve düşünceleri zihnine hâkim olmak suretiyle seçkin insanların anladığı manaları, sıradan insanların manalarını anlamayı sağlayacak açık bir dile, belîğ bir kaleme ulaştırma imkânı elde edersen ve sıradan insanlara manaları kapalı olmayan ve seçkinlere de itici gelmeyen manalara geniş lafızları giydirirsen demek ki sen tam manasıyla bir belîğsin.”⁴⁶

5.6. Uygun Kafiye Seçimi

Bîşr b. Mu'temir'in Sahifesi'nde bulduğumuz önemli düşüncelerden birisi; şiir ve kasidenin manası için uygun kafiye seçmesidir. O şiirle meşgul olan şaire,

⁴⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136.

⁴⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136.

kasidesine uygun kafiye seçmesini ve kafiye'nin önceki kelimelerle çok sıkı bir irtibatının olmasını tavsiye eder. Nitekim Bişr, bu konu hakkında şöyle der: "Eğer kafiye, yerine ve düzene oturmaz ve iyi bir şekil almaz, bulunduğu yerde rahat etmez ve yerini yadırgarsa onu, başka bir yeri işgal etmeye ve vatanından başka bir yerde konaklamaya zorlama. Vezinli bir şiirin hakkını vermez ve mensur kelimelerinde kendini zorlamazsan kimse seni kınamaz. Şayet vezinli şiir ve nesir konusunda kendini zorlarsan, mahir olmayıp doğal yeteneğin de yoksa işinde de sağlam değilsen, lehinde ve aleyhinde olanı görmezsen senden daha çok kusurları olan kimse seni ayıplar ve senden daha düşük bir seviyede olan biri de kendisini senden üstün görür."⁴⁷

Aslında Bişr burada farklı hususlara dikkatleri çeker. O, şiir yazar edebiyatçıyı tüm kasidelerindeki beyitlerin son harfine uygun kafiye seçiminin zorunlu olduğu konusunda uyarıda bulunur. Binaenaleyh şairin, kasidenin başından sonuna kadar bazı harfleri veya hareketleri değiştirmeksizin bütün beyitlerde aynı kafiye uyması gerekir. Çünkü kafiye değişiminde kulakların pasını silen müzikal tınıyı ihlal söz konusudur. Öte yandan Bişr; kasidenin konusuna göre güzel kafiye ve vezinlerin seçilmesini tavsiye etmektedir. Sözgelimi şairin umutsuzluk ve depresyon halinde kısa vezinli az makta'lı kaside yazması uygun değildir. Aksine burada üzüntüsünden kurtulmak ve nefes almak için uzun vezin ve çok makta'lı kaside yazması gerekmektedir. Aynı şekilde şairin duygusal olduğu, sıkıntıya düştüğü, korku halinde ise uzun tefilelerden oluşan bahirleriyle yazması uygun değildir. Aksine bu yerde nefes alışıyla ve kalp ritmiyle uyumlu olması için kısa tefilat bahriyle şiir yazması gerekir.⁴⁸ Binaenaleyh kasidede yanlış vezin ve kafiye seçimi kusura yol açar. Bu da kasidenin musikisine hanel getirir. Bişr'in söylediklerini incelediğimizde tek bir kasidede birçok kafiye'nin olmasına izin vermediğini ve konusuna göre kafiye'nin kasidede uygun yerde olması gerektiğini vurgular. Bu düşünce'nin aksine bazı eleştirmenler de bir kasidede çoklu kafiye'ye izin vermektedirler.

Kafiye'ye has bu özellik (kafiye'nin devamlı güzelliği) Bişr'den iktibas eden Arap eleştirmenler daha sonra bunu, Arap edebiyat/nakd eleştirisinin temel ölçütlerinden birisi haline getirip eleştiri kitaplarında özel bir bölümde ele alarak "kafiye'nin kusurları" şeklinde isimlendirdiler.⁴⁹ Böylece kafiye'nin istikrarı ve güzel kafiye seçimi Arap şiirinde kalitenin ölçütlerinden biri haline geldi. Mesela eleştirmen el-Merzübanî (ö. 384/994) Ebu'l-iyad el-Huzelî'nin bir şiirine ilişkin şu değerlendirmede bulunmuştur: "Lafızları hoş olmayan, kafiye uyumu olmayan, kötü dizimi olan beyitlerdendir. Beyitleri, gereksiz sözlerden/haşv, kafiyeleri, lafız veya

⁴⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/138.

⁴⁸ İbrahim Enis, *Mûsika's-şî'r*, (Mısır, Mektebet-i Anglo el-Mısriyye), 1997), 177-178.

⁴⁹ İbn Cafer, *Nakdu's-şî'r*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafacî, (Beyrut: Daru'l-Kutubî'l ilmiyye, ts.) 181.

manaları kusurdan hali değildir. Ebü'l-İyâl el-Hüzelî'nin⁵⁰ Kafiyye dair bunlar dışında şiir eleştirmenlerinin zikrettiği birçok eleştirel değerlendirmeler mevcuttur.

5.7. Sözün Muktezâ-yı Hâle Uygunluğu

Bişr Sahifesi'nde Arap belagatının temel konulardan birisi olan ve hitap ederken ya da söz söylerken muhatabın durumunu dikkate alarak zamana ve zemine uygun ve tam yerinde söz söyleme fikrine açıkça işaret etmektedir. Nitekim Bişr, şöyle demektedir: “Şunu ifade etmek gerekir ki, mana, havassa yönelik olmakla yücelmediği gibi, avama yönelik olmakla da alçalmaz. Bilakis şeref ve üstünlük; sözün doğru olmasına, muhatabın durumuna muvafık olmakla birlikte yararlı olmasına ve söylenmesi gereken yerde sözü yerinde söylemeye bağlıdır.”⁵¹ Binaenaleyh Bişr burada mananın sırf havas ve âlimlerin anladığı mana olduğu için yücelmeyeceğini, aynı şekilde avamın anladığı seviyede olmasından ötürü seviyesinin düşmeyeceğini vurgular. Nitekim normal bir mana, avamın kullandığı manalardan olması nedeniyle *basit* ve *kötü* olmakla nitelendirilemez. Hangi tür anlam olursa olsun mana; muktezâ-yı hâle uygun kullanılmak koşuluyla yücelir. Bu, Bişr'den sonra Arap belagatının, kaide ve kurallarının üzerine inşa edildiği önemli bir prensiptir. Neredeyse bundan bahsetmeyen hiçbir belagat kitabı yoktur. Görünen o ki bu düşünceyi Bişr'den ilk alan kişi Câhiz'dir. Bu meseleye büyük bir önem veren Câhiz, hatip ve yazarın muktezâ-yı hâle riayet etmeyi sıkı sıkıya tembihleyen bazı görüşleri naklettikten sonra şu meşhur sözü söyler: "لكل مقام مقال" *Her makamın bir sözü vardır*".⁵² Sonra bu cümle, belagatçıların dilinde çokça tekrar ede durmuştur. Nitekim Hatip el-Kazvinî (ö. 739/1338) şöyle der: “Kelamın belagati; fesahatiyle beraber muktezâ-yı hâle uygun olmasıdır.”⁵³ Bişr'in ortaya koyduğu fikri tekrar eden Kazvinî şöyle der: “Güzellikte ve kabulde kelamın irtifai (yüksek seviye kazanması); muktezâ-yı hâle uygunluğuyla; kelamın seviyesinin düşmesi ise muktezâ-yı hâle mutabık olmamasıyla olur. Muteber ve münasip olan muktezâ-yı hâldir.”⁵⁴ Bişr'in “her makamın bir sözü vardır” şeklindeki anlam yüklü özlü değişik âlimler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Onun bu özdeyişi bilginlerin dil, belagat ve Kur'an araştırmalarında merkezî bir yer işgal etmiştir. Zira onlar, bir sözün anlamını belirleyen hususun o sözün üretildiği bağlam vb. koşulları bilmekle mümkün olacağını bilincinde idiler. Arap belagat bilginleri, belagat olgunlaştıktan ve bir sanat olarak ortaya çıktıktan

⁵⁰ el-Merzübanî, *el-Müveşşah*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî, (Kahire: Nehdet-i Mısır lî'l-matbuuat), 230.

⁵¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136.

⁵² el-Câhiz, *el-Hayâvân*, 3/43; *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/136

⁵³ Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer, Ebu'l-Mealî, Celaledin, el-Kazvinî, *el-İdâh fi ulumi'l-Belağa*, thk. Muhammed Abdulmunim Hafacî, (Beyrut: Daru'l-Ceyl,1981), 1/41.

⁵⁴ el-Kazvinî, *el-İdâh*, 1/43.

sonra makamı ve makama göre söylenecek kelamı araştırmaya yöneldiler. Böylece büyük bir kıymete binaen makam fikri, belagatin esasları arasında yerini aldı. Nitekim yapılan modern tanımlar da bu düşünceleri desteklemektedir.

Bısr'ın yukarıda ifade edilen sözü söylemekle yetinmediği, onu ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim o, şöyle der: “*Konuşmacı, manaların miktarını, onlar ile dinleyicilerin anlama kapasitelerini ve hallerinin miktarını dengelemeyi bilmesi gerektir. Böylece o, her bir sosyal statüdeki insan için bir kelam, her bir hal/durum için de bir makam oluşturmalıdır. Konuşmacı, böyle yaptığı takdirde kelamın ölçülerini, manaların ölçülerine; manaların ölçülerini makamların ölçülerine, dinleyicilerin anlama güçlerini de bu hallerin ölçülerine göre taksim etmiş olur.*”⁵⁵ Dolayısıyla Bısr, lafızlar ile manalar, dinleyenlerin anlama gücü ve makamlar arasındaki uygunluğun biricik yolunun kelamın sağladığı menfaat, yarar ve keyif olduğunu ifade eder. Binaenaleyh, o; makama riayet fikrine dayalı başarılı iletişim sürecini üçe ayırır:

1. Manaların miktarını ve yerini bilmek.
2. Muhatapların veya dinleyenlerin anlama gücünü ve kapasitesini, bilgi düzeylerini ve sosyal statülerini bilmek.
3. Karşılıklı konuşmanın kendisiyle tamamlandığı makamların hallerini bilmek.

Yukarıda ifade edilen hususlar başarılı ve etkili bir iletişimin olmazsa olmaz unsurları kabul edilmektedir. Çok ilginçtir ki dil ve belagat âlimleri başarılı iletişimin temel esasları için şu an bile Bısr'ın yaptığı aynı taksimi kullanmaktadırlar. Bu da Bısr'ın dilsel iletişimin usul ve esaslarına öncülük ettiğine delalet etmektedir. Bısr'den sonra belagat âlimleri, bunları belagî ve lügavî inceleme, araştırma ve derslerde etkili iletişimin temel esasları olarak uygulamışlardır.

Sonuç

Bısr b. el-Mu'temir'in Sahifesi, belagat ve edebiyat eleştirisine dair birçok fikri barındırmaktadır. Risalede sözel yaratıcılık motifleri, sözde doğallık ve zorlama, açıklık ve kapalılık, lafız-mana ilişkisi, üslup güzelliği, uygun kafiye seçimi ve kelamın muktezâ-yı hâle uygun oluşu gibi belagat ilminde önemli olan pek çok konuya değinilmektedir. Bu hususların belagete ve eleştiriye giden yolda önemli kilometre taşları olduğu malumdur. Bısr'den önce ıstilahî anlamda kullanılmayan bu terimlerin onunla terim haline geldiği söylenebilir. Bu yüzden pek çok Arap belagat âlimi ve eleştirmen bunları Bısr'den alarak belagat ilminin esas prensipleri kabul etmişlerdir. Bısr b. Mu'temir'in belagat ve eleştiriye dair birçok prensip ve kaide ortaya koymasından, belagatin ve eleştiri kültürünün zengin hale

⁵⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/138-139.

gelmesinde büyük bir emeği olduğunu söyleyebiliriz.

Bu Sahife'den anlaşıldığına göre Bısr, farklı açılardan edebiyat eleştirisine yaklaşmıştır. Edebî eleştiride lafızlar, onların manaları ve doğru edebî kalıplar içerisinde kullanılması konusunda derin ve yoğun bir araştırmada bulunmuş ve edebi çalışmanın derin psikolojik esaslarıyla olan ilişkisini kurmuştur. O edebî tenkit ve tahlilinde edebî çalışmanın birincil unsurlarına yönelmiş ve bu konuya dair bütün söyledikleri sözleri edebiyatçılara yönelmiştir. Bısr bununla, özgün ve aktif bir edebiyat için edebiyatı ve edebiyatçıların çalışmalarını yönlendirme konusunda eleştirmenin rolünün önemini vurgulamıştır. Çünkü bu gibi önemli problemlere ilk maruz kalan Arap eleştirmeninin Bısr olduğu anlaşılmaktadır. Ondan sonra gelen eleştirmen ve belagatçılar onun yolundan yürüyerek bu alanı daha da genişletmişlerdir. Bu nedenle onun görüşleri; onların birçok inceleme ve araştırmalarının temel esasını oluşturmuştur.

Kaynakça

- Abbâs, İhsân. *Târîhu'n-Nakdi'l-Edebî 'inde'l-'Arab*, Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1981.
- el-Askalanî, Ahmed b. Ali b. Hacer: *Lisanu'l-Mizan*. Hindistan: Daru'l-Me'arif'n-Nizamiyye, 1330.
- Belbe', Abdulhekim: *Edebu'l-Mu'tezile ile Nihâyeti'l-Karni'r-Rabi el-Hicrî*: Kahire: aru'n-nahda, Mısır lî't-tibaeti ve'n-neşr, III. Basım, 1979.
- el-Câhiz, Amr b. Bahr, Ebu Osman: *el-Hayavân*: thk. Abdusselam Harun: Kahire: Mektebet'ül-Hancî, 1998.
- el-Câhiz, Ebû Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselam Harun, Kahire: Mektebet'ul-Hancî, 1998.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l'Umrân ve'l-Havlân*, thk. Abdusselam Harun, Beyrut: Dâru'l-cil, 1990.
- el-Cürcanî, Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed Ebu Bekr, *Esraru'l-Belağa*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire: Matbaatu'l-medenî, ts.
- el-Cürcanî, Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed, Ebu Bekr, *Delâilu'l-İ'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire: Matbaatu'l-medenî, ts.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâğatu Tetavvur'un ve Târîh*, Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.
- Demir. Osman. "tevlîd", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 41/38-39. İstanbul: TDV. Yayınları, İstanbul: 2012.
- Döner, Naim. *Suyûtî ve Kur'an'ın Eşsiz Yönleri*. İstanbul, Nida Akademi Yayınları, 2018.
- Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Hasan b. Adbullah b. Sehl b. Sa'd b. Yahya, *es-Sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: el-Mektebet'ül-'Asriyye, 1419.
- Emin, Ahmed, *en-Nekdu'l-Edebî*. Kahire: Müessestu Hindâvî, 2012.
- Enis, İbrahim. *Mûsika'ş-Şi'r*. Mısır, Mektebet'u Anglo el-Mısıriyye, IV. Basım, 1997.

- Hakyemez, Cemil. *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- İbn Abdürabbih el-Endelûsî, Ebû Amr Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *el-'İkdü'l-Ferid*, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Cafer, Kudame, *Nakdu's-Şi'r*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafacî, Beyrut: Daru'l-kutubî'l ilmiyye, ts.
- İbn Hicce el-Hemevi, Tekiyuddin Ebu Bekir b. Ali b. Abdullah. *Hizanetu'l-Edeb ve Gayetu'l-Ereb*, thk. İsam Şeitu, Beyrut: Dâru ve mektebeti'l-hilâl,1987.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Abdullah b. Müslim, Ebu Muhammed. *eş-Şi'r ve's-Suera*, Kahire: Dâru'l-Hedis, 1423.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Reşid el-Abbasî, Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez Billah, Ebu Abbas. *el-Bedi' fi'l-Bedi'*, Beyrut: Daru'l-Cil, 1990.
- İbn Reşik el-Kayravânî Ebû Ali el-Hasan. *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve âdabih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Lübnan: Dâru'l-Cil, 1981.
- İbn Sinan el-Hafacî, Abdullah b. Muhammed b. Said Ebu Muhammed. *Sirru'l-Fesahe*, Beyrut: Daru'l-kutubî'l-ilmiiyye, 1. Basım, 1402/ 1979.
- İbn Tabâtâbâ, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, Ebu'l-Hüseyin. *'iyaru's-Şi'r*, thk. Abdulaziz b. Nasir el-Mani', Kahire: Mektebet'l-Hanci, ts.
- el-Kazvinî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer, Celaleddin, Ebu'l-Meali, *el-îdâh fi Ulumi'l-Belağa*, thk. Muhammed Abdulmunim Hafacî, Beyrut: Daru'l-Cil,1981.
- Kudame b. Cafer, *Nakdu's-Şi'r*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafacî, Beyrut: Daru'l-Kutubî'l ilmiyye, ts.
- Mahlûf, Abdurrauf. *el-Bakillanî ve Kitâbuhu İcâzu'l-Kur'an Dirâse Tahliliyye*, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1973.
- el-Merzübanî, İbn Muhammed b. İmran b. Musa, Ebu Ubeydullah, *el-Müveşşah fi Meâhizi'l-'Ulemâ'i*, *'ale's-Şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Biccavî, Kahire: Nahdat-i Mısır li'l-matbuat, ts.
- es-Safedî, Selahuddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaut ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru ihyâtî't-turâs, 2000.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu, 2013.
- es-Sekkâkî, Ebu Yakup Yusuf b. Ebi Bekr b. Muhammed b. Ali, *Miftahu'l-'Ulum*, thk. Naim Zenzur, Beyrut: Daru'l-kutubî'l-ilmiiyye, II. Basım,1987.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim, *el-Milel ve'Nihal*, thk. Adil Ahmed İbrahim, el-Mansûra: Mektebetu Feyyaz, 1434/2013.
- eş-Şerîf el-Murtaza, Ali b. el-Hüseyin, *Emâli'l-Murtaza*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru İhyâit-turâsî'l-arabî, I. Basım, 1954.
- Tabane, Bedevî, *Dirasatü fi'n-Nakdi'l-Arabî*, Beyrut: Daru's-sekafe,1960.
- Tunç, Cihat. "Bişr b. Mu'temir". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 6/223-224. İstanbul: TDV. Yayınları, 1992.

ez-Zehebî, Şemsuddin Abû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tarîhu'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvad, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003.

ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-E'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melayîn, 2002.

Ek-1 Bişr b. el-Mu'temir'in Sahifesinin Metni

مرّ بشر بن المعتمر بإبراهيم بن جبلة بن مخزومة السكوني الخطيب، وهو يعلم فتياهم
الخطابة؛ فوقف بشر يستمع، فظن إبراهيم أنه إنما وقف ليستفيد، أو يكون رجلا
من النظارة؛ فقال بشر: أضرَبوا عما قال صفحا، وأطوا عنه كشحا. ثم دفع إليهم
صحيفة من تنميقة وتحميره، فيها:

وقال بشرُ بنُ المعتمر^(١): حُذِّ من نَفَسِكَ ساعةً لنشاطك، وفراغِ بالك،
وإجابتها لك؛ فإنَّ قلبك في تلك الساعة أكرمُ جوهرًا، وأشرقُ حُسنًا، وأحسَنُ
في الأسماع، وأحلى في الصدور، وأسلمُ من فاحش الخطأ، وأجلبُ لسكلِ غرَّةٍ من
لفظِ كريم، ومَعْنَى بديع.

واعلم أن ذلك أجدى عليك مما يعطيك يومك الأطول بالكَدِّ والمطالبةِ
والمجاهدة والتكلف والمعاناة؛ ومهما أخطأك لم يُخطئك أن يكون مقبولًا
قصدًا، وخفيًا على اللسان سهلاً؛ وكما خرج عن ينبوعه، ونجم من معدنه.

وإياك والتوَعَّر؛ فإن التوَعَّرَ يُسَلِّمُك إلى التعميد، والتعميد هو الذي يستهلك
ممانيك، ويشين ألفاظك، ومن أراغ معنَى كريمًا فليكتسب له لفظًا كريمًا؛ فإن
حقَّ المعنى الشريف اللفظ الشريف، ومن حقهما أن يصونهما عما يندسهما
ويفسدهما ويهجنهما، فتصير بهما إلى حدٍّ تكون فيه أسوأ حالًا منك قبل أن
تلتبس منازل البلاغة، وترتّبهن نَفْسَك في ملابستهما، فكن في ثلاثِ منازل:

فأولُ الثلاث أن يكون لفظك شريفًا عذبًا، ونغمًا سهلاً، ويكون ممناك
ظاهرًا مكشوفًا، وقريبًا معروفًا. فإن كانت هذه لاتواتيك، ولا تستح لك
عند أول خاطر، وتجد اللفظة لم تقع موقعها، ولم تصل إلى مركزها، ولم تصل
بسلكها، وكانت قليقة في موضعها، نافرة عن مكانها، فلا تُكْرِهها على اغتصاب

الأماكن ، والنزول في غير أوطانها ؛ فإنك إن لم تتعاطَ قَرِيضَ الشمر المنظوم ، ولم تنكفُ اختيارَ الكلام المنثور لم يعبك بذلك أحد ، وإن تكلفته ولم تكن حاذقاً مطبوعاً ، ولا مُحَكِّمًا لسانك بصيراً عابك من أنت أقلُّ عيباً منه ، وزرَى عليك من هو دونك .

فإن ابتليتَ بشكاف^(١) القول ، وتعاطى الصناعة ، ولم تسمع لك الطبيعة في أول وهلة ، وتمصى عليك بعد إجمالة الفكرة ، فلا تعجل ، ودعه سبحانه يومك ولا تضجر ، وأمهله سواد ليلتك ، وعاوده عند نشاطك ؛ فإنك لا تعدم الإجابة والمواناة إن^(٢) كانت هناك طبيعة وجريت من الصناعة على عرق ؛ وهي - المنزلة الثانية .

فإن تمنع عليك بعد ذلك مع ترويح خاطر ، وطول الإمهال ، فالمنزلة^(٣) الثالثة أن تتحول عن هذه الصناعة إلى أشهى الصناعات إليك ، وأخفها عليك ؛ فإنك لم تشهها إلا وبينك أنسب ، والشئ لا يجن إلا إلى ماشأ كلفه ، وإن كانت المشاكلة قد تكون في طبقات ؛ فإن النفوس لا تجود بمكنونها ، ولا تسمح بمخزونها مع الرهبة ، كما تجود مع الرغبة والمحبة .

وينبغي أن تعرف أقدار المعاني ، فتوازن بينها وبين أوزان المستمعين ، وتبين أقدار الحالات ؛ فتجعل لكل طبقة كلاماً ، ولكل حال مقاماً ، حتى تقسم أقدار المعاني على أقدار المقامات ، وأقدار المستمعين على أقدار الحالات .

واعلم أن النفع مع موافقة الحال ، وما يجب لكل مقام من القال ؛ فإن كنت متكلماً ، أو احتجت إلى عمل خطبة لبعض من تصلح له الخطب ، أو قصيدة لبعض ما يرد له القصيد ، فتخط ألفاظ المتكلمين ، مثل الجسم والعرض والكون والتأليف والجوهر ، فإن ذلك هجته .

Bişr b. Mu'temir'in Sahifesinin Metni

Hatip İbrahim b. Cebele b. Mahreme es-Sekunî genç talebelerine hitabet dersi verdiği esnada Bişr b. Mu'temir onların yanına gitti. Bişr onun yanında durunca, İbrahim onun istifade etmek için veya denetlemek için durduğunu zannetti. Oysa Bişr *“Onun dediklerinden kaçının ve ondan yüz çevirin”* diyerek onlara bir sahife uzattı. Kendisinin yazdığı bu Sahife şöyle başlıyordu:

“Kendini dinç ve rahat hissedip zihninin sana karşılık verdiği zamanları değerlendir! Çünkü o kısa zaman, yüce bir lafız ve eşsiz bir manadan değerli ve daha parlaktır. Ayrıca kulağa daha hoş, gönle daha tatlı gelir ve hatadan uzak olduğu kadar bir de değerli sözden ve manadan daha çok gönül çeler.

Bil ki bu, günlerce emek verip çaba ve gayret göstererek bin bir zahmete katlanmaktan daha faydalıdır. Bu durumda söz, gönlünün tam kıvamında olmasa bile, kaynağından çıktığı gibi arı, duru, akıcı ve makbul bir söz olur.

Zorlamaktan sakın! Çünkü zorlama sözü karmaşık hale getirir. Karmaşa ise manaları tüketen ve lafızlara hanel getiren bir durumdur.

Her kim ulvi bir mana talep ediyorsa ona ulvi bir lafız arasın. Zira ulvi mananın hakkı ulvi lafızdır. Her ikisinin hakkı da onları kusur ve bozulmaktan korumandır. Ayrıca sözü dile getirmenden ve nefsinin rehin vermenden önceki konumundan daha kötü bir duruma düşmemendir.

Üç dereceden birinde ol! Birinci derecede, havas veya avamdan hangisini muhatap aldıysan, kullandığın lafızlar ona göre şık ve güzel, yüce ve kolay olmalı; kastettiğin manalar ise açık ve anlaşılır, basit ve bilindik olmalıdır. Şunu ifade etmek gerekir ki, mana, havassa yönelik olmakla yücelmediği gibi, avama yönelik olmakla da alçalmaz. Bilakis yücelik; doğru, faydalı, duruma muvafık ve yerinde olmasıyla ilgilidir. Tabii aynı durum, lafız için de geçerlidir. Şayet sen, duygu ve düşüncelerine hâkim olarak beyan ve belagatin sayesinde, sıradan insanlara kapalı kalmayan ve nitelikli insanlara da kaba sayılmayan lafızlar giydirme suretiyle, havassa yönelik manaları avama anlatabilirsene, demek ki sen gerçek bir belâğîsin.”

Bişr şöyle devam etti: *“Şayet ilk etapta birinci dereceyi elde edemediyse, kullandığın kelime tam olarak olması gereken yerde durmuyorsa, kafiye asıl olması gereken şekilde olmadığından yerinde sabit duramıyor ve oradan kurtulmak istiyorsa, o zaman onu başka bir yer işgal etmeye zorlama! Çünkü vezinli bir şiirin ve düzgün bir nesrin hakkını vermediğin için kimse seni kınamaz. Eğer sen hak ve ödevlerini bilmediğin, işini sağlam yapmadığın ve tabiatına uygun olmayan bir işte mahir de olmadığın halde bunu yapmaya çalışırsan, daha düşük seviyedeki birisi bile kendisini senden üstün görür ve kendi kusurları daha fazla olmasına rağmen seni ayıplar. Şayet konuşmada tekellüf – zorlama - ve sanata*

müptela olduysan, bir çırpıda çözme becerisine sahip değilsen ve uzun uğraşlara rağmen de işin içinden çıkamadıysan, acele etmeden bekle ve onu uzun bir süre aklından çıkar, daha sonra kendini dinç ve rahat hissettiğinde yeniden başla! Eğer böyle bir kabiliyet ve beceriye sahipsen kesinlikle karşılığını alacaksın. Bu da ikincisidir.

Şayet başka bir şeyle meşgul olmadığın ve fazla ihmal ettiğin halde yine de olmuyorsa, üçüncü derece sayılan, sana en çekici ve kolay gelen üsluba dönmen gerekir. Çünkü senin o üsluba olan ilgin, elbette aranızda bir bağ olmasından ileri geliyor. Zira insan ancak kendisine benzeyen şeyleri arzular. Tabii, bu benzerliğin de farklı dereceleri var. Ayrıca nefis, büyük arzu ve tutkuya karşılık verdiği gibi istek ve korkuyla yaklaşıp içindikilerini dökmeyi. Konuşmacı, manaların derecelerini bilip dinleyicilerin seviyeleriyle mukayese ederek ve durum kritiği yaparak, herkese seviyesine ve durumuna muvafık söz söylemelidir ki sözlerini manaya, manaları da makama ve dinleyicilerin seviyelerini ise içinde buldukları duruma göre değerlendirsin.”